

Szekfü András

Elektronikus kommunikáció és esélyegyenlőség Magyarországon – történeti áttekintés 1847-től napjainkig I.*

A társadalmi egyenlőtlenségek a kommunikáció és a tömegkommunikáció területén is jelentkeznek. A (tömeg)kommunikációs egyenlőtlenségek a társadalom kommunikációs megosztottságához vezetnek: vannak, akiknek módjuk van sokféle kommunikációs lehetőséget, technológiát igénybe venni, és vannak, akiknek erre anyagi, iskolázottsági vagy egyéb okokból nincs módjuk. E két részletben megjelenő tanulmány egyik célja a hazai kommunikációs megosztottság történeti perspektívába helyezése, a távírótól az internetig. Másik célja pedig annak bemutatása, hogy szociálpolitikai, piaci és civil társadalmi eszközökkel hogyan mérsékelhető a megosztottság, illetve hogyan fékezhető ennek újratermelődése. Az első rész a társadalmi egyenlőséget, a kommunikációs megosztottság fogalmát, a nyilvánosságot és az információtovábbító kommunikációs eszközöket tárgyalja. A második rész majd az eszközök történetéről, az eszközellátottságról, részletesen pedig az internethasználat magyarországi elterjedéséről számol be.

Bevezetés

A digitális megosztottság napjaink kommunikációs gondolkodásának egyik kulcsfogalma lett. Nem ok nélkül: az internet nagyon rövid idő alatt olyan jelentőségre tett szert a munka, a tanulás és a szabadidő világában, hogy kutatókban, mozgalmárokbán és politikusokban egyaránt felmerült: mi lesz azokkal, akik (sokféle okból, de alapvetően a szegénység miatt) nem tudnak, vagy nem akarnak élni a világháló lehetőségeivel.

Feltűnő, hogy az internetet megelőző elektronikus¹ közlési eszközök esetében ehhez hasonló gondolatok nem, vagy csak elszórtan vetődtek fel, pedig már a távíró, a telefon, a rádió és a televízió esetében is megtaláljuk a hozzáférés, a birtoklás és a használat társadalmilag jellemző különbségeit. Ez a témakör e sorok íróját tudományos kutatói pályája kezdete óta foglalkoztatja. 1972-ben „Televízió és rádió készülékellátottság” címmel írtam egy tanulmányt, amelyben problémává tettem a társadalmi rétegek készülékellátottsága (és a műsorhoz való hozzáférése) terén mutatkozó súlyos különbségeket.

Már akkor sem volt vigasztaló, hogy előbb-utóbb gyakorlatilag „mindenkinek” lesz rádiója, majd tévékészüléke. Látható volt, hogy mire a szegényebbnek rádiója lesz, addigra a jómódú már tele-

víziót vesz, mire a szegény is eljut a tévézésig, a jómódú már sokcsatornás kábelen nézi a műsort, és így tovább.

Az azóta eltelt harminc évben ez a jóslat többszörösen teljesült. Látványos sorozatban érkeztek a tartósabb vagy tisztavirág-életű új kommunikációs eszközök, és mindegyikkel lejátszódott az a folyamat, melyet eufemisztikusan úgy jellemzünk: az innováció felülről lefelé terjed. Amíg azonban marketing szempontból a felülről lefelé terjedő innováció teljesen normális dolognak tekinthető, a társadalompolitika szempontjából ez már nem közös jelenség. A technikai eszközökkel közvetített kommunikáció egyre nagyobb súllyal van jelen életünkben. Az internet (és a számítástechnika mint alapozás) esetében világos, hogy több szempontból is univerzális kommunikációs eszközről és használati gyakorlatról van szó, mely egyre nélkülözhetetlenebbé válik – azaz egyre kevésbé lehet az életszervezésben helyettesíteni. Ha viszont ez így van, és a társadalmi-gazdasági automatizmusok révén az emberhez méltó élethez kellő egyre több szolgáltatás kizárólag vagy elsősorban az interneten lesz elérhető, akkor az internethez való hozzáférés kérdése és a számítógépes „írásstudás” elsőrendű fontosságú társadalmi-politikai problé-

*A tanulmány a szerző 2006 januárjában megvédett PhD-disszertációjának alapján készült.

mává válik. Paradox módon ezt a problémát súlyosbítja, hogy az érintettek, a kimaradók és kirekesztettek többsége a saját helyzetét nem problémaként éli meg – csak legyint a digitális megosztottságra. Elemi létfenntartási gondjaikhoz képest értelmezhetetlen számukra, hogy részesülhetnek a digitális világ áldásaiban.

A digitális megosztottság mellett korunk másik kulcsfogalma a *társadalmi nyilvánosság*. Ha értelmezzük a nyilvánosság fogalmát, már az első lépésben eljutunk az egyenlőségig: csak az lehet nyilvános, amihez körülményeire való tekintet nélkül „mindenki” hozzá tud férni. (E kérdésben – egyetértően vagy vitatkozva – mindenki Jürgen Habermas nyilvánosság-fogalmára hivatkozik.)

A társadalmi nyilvánosság tehát a társadalmi információhoz való hozzáférés egyenlő esélye. A hozzáférés azonban nemcsak a befogadást jelenti, hanem a személyes és társas *önkifejezés*, sőt a kommunikáció általi *érdekérvényesítés* lehetőségét is. Nem nevezhető a hozzáférésben egyenlőségnek, ha befogadóként ugyan mindenki hozzáfér bizonyos tartalmakhoz, de radikálisan különbözőek a lehetőségeik arra, hogy saját maguk tartalmakat vigyenek be a rendszerbe. Ezek szerint az interaktivitás, a kétirányú kommunikáció lehetősége is vizsgálendő.

E tanulmány egyik célja a hazai *kommunikációs megosztottság* történeti perspektívába helyezése, a másik célja pedig annak bemutatása, hogy szociálpolitikai, piaci és civil társadalmi eszközökkel hogyan *mérsékelhető a megosztottság*, illetve hogyan *fékezhető ennek újratermelődése*.

A társadalmi egyenlőség, a kommunikációs megosztottság és a nyilvános szférák

Különbségek és egyenlőtlenség

A hazai társadalmi rétegződésről szóló, úttörő jelentőségű könyvének bevezető részében Ferge Zsuzsa kifejti, hogy az egyenlőség tartalma nem valaminő egyformaság, még csak az sem, hogy senki, semmilyen szempontból ne legyen hátrányos helyzetben másokhoz képest. A lényegi kérdést abban látja, hogy a létező különbségek ne alkossanak konzisztens rendszert, azaz: aki az egyik téren előnyben részesül, egy másik, sokadik területen ne részesüljön előnyben a többiek rovására. „A valóságos társadalmi *egyenlőség* bonyo-

lult társadalmi *különbségrendszer* jelent, ahol a különbségek zöme nem társadalmilag meghatározott, és éppen ezért nem jelent alapvető feszültségeket hordozó egyenlőtlenségrendszer.”²

Az emberek a kommunikációs eszközökhöz való hozzáférés tekintetében is különböznek egymástól. Feltesszük tehát a kérdést:

- a kommunikációs különbségek hogyan képeznek le egyéb társadalmi különbségeket;
- a kommunikációs eszközök használata révén az egyéb különbségek hatása enyhül vagy súlyosbodik;
- a kommunikáció technikai eszközei társadalompolitikai értelemben *egyenlősítő* hatásúak-e, illetve – ha van ilyen hatásuk – mitől függ ezek érvényesülése?

Kommunikáció: az egyenlőségelméletek vakfoltja

A kommunikációs (esély)egyenlőtlenségek köztes változó(k)nak nevezhetők az egyenlőtlenségek társadalmi összefüggésrendszerében, mert többnyire elemibb (jövedelmi, földrajzi, életkori, nemi stb.) egyenlőtlenségek és különbségek következményei. Ugyanakkor maguk is visszahatnak az egyenlőtlenségek rendszerére: aki meg van fosztva a kommunikációs eszközöktől, és/vagy azok használati lehetőségeitől, az élet legkülönbözőbb területein újra és újra hátrányos helyzetekbe kerül, amelyek azután fokozzák lemaradását a társadalom szerencsésebb tagjaitól.

A „digitális megosztottság” fogalma

Nemzetközi téren, majd hazánkban is a kommunikációs egyenlőtlenségek kutatása akkor kapott nagyobb lendületet, amikor megkezdődött az addig problémamentes diadalútként vizionált számítógép- és internetterjedés problematizálása. A fogalmi keret létrejötté a „digital divide” kifejezéshez kapcsolható, amely *Gunke*nek a témával foglalkozó tanulmánya szerint 1995 körül bukkan fel különböző, a jelenlegitől némileg eltérő értelmezésekben, és akkor terjed el, amikor 1999-ben egy amerikai kormányzati jelentés is használja.³ Magyarországon *Bódi Zoltán* számítástechnikai nyelvész már 2000-ben értelmezi a „digital divide”-ot, akkor „digitális szakadék” fordításban. Ehhez később a „digitális megosztottság” fordítási lehetőség járult.

A digitális megosztottság témájában a továbbiakban *Jan van Dijk* friss összefoglaló munkájából⁴ indulunk

ki, a hazai helyzet szempontjából helyenként kiegészítve, módosítva, vitatva megállapításait.

A hozzáférés van Dijk-féle kumulatív és rekurzív modellje

A digitális megosztottság fogalmát kezdetben alapvetően a materiális értelemben vett hozzáférés terén tapasztalható különbségekre alkalmazták, és azt vizsgálták, hogy egy-egy országban a lakosság hány százalékának van számítógépe, és ezen belül hány százaléknak van internetkapcsolata. A kilencvenes évek végén több kutató felvetette, hogy ennél árnyaltabb fogalmi apparátusra van szükség, ha az emberek és az internet viszonyát (akár a hozzáférés szempontjából) valósághűen vagy legalább ahhoz közelien kívánjuk bemutatni.

Wilson (1999), akinek írásai több magyar kutató munkásságára is hatottak, formális és tényleges hozzáférést különböztet meg. Hogy egy konkrét esetet melyik kategóriába kell sorolni, azt öt tényező alapján javasolja eldönteni: a fizikai, pénzügyi, kognitív, produkciós/tartalmi és politikai hozzáférést vizsgálja, és ezek együtteséből von le következtetést, formális vagy tényleges hozzáférésről van-e szó.

A jelen tanulmányban azért választjuk van Dijk fogalmi rendszerét,⁵ mert logikai felépítése úgy állítja össze a felosztás szakaszait, hogy azok szervesen egymásra épüljenek. Megvilágító erejűnek tartjuk van Dijk rekurzivitási szemléletét, amely arra figyelmeztet, hogy a hozzáférés lépcsőin minden egyes új (kommunikációs) technológia esetében újra az első lépcsőfokról kell elindulni. Ez a gondolat azért fontos, mert éppen arra teszünk kísérletet, hogy a távíró 1847-es hazai feltűnésétől az internetig és az ezredfordulóig egymás után megjelenő elektronikus kommunikációs technológiák viszonyait elemezzük.

A digitális technológiákhoz való hozzáféréseken belül tehát idézett művében van Dijk négy, egymást követő és egymásra épülő szakaszt különböztet meg (1. táblázat).

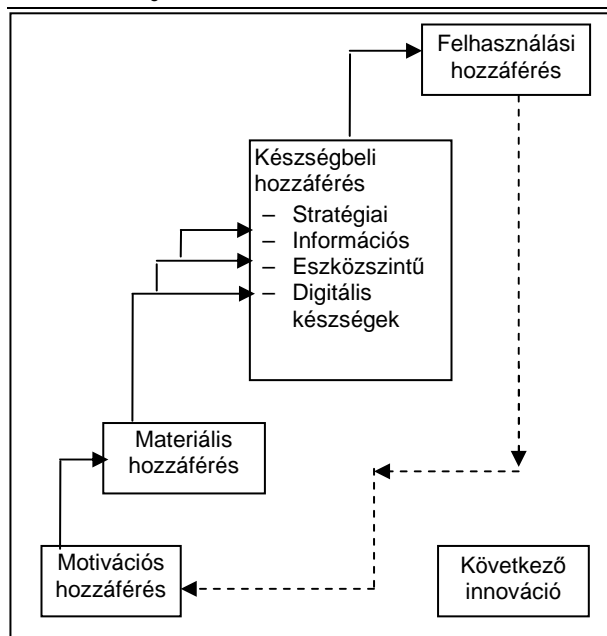
A felosztást kommentálva van Dijk rámutat, hogy a digitális megosztottsági kutatások túlnyomórészt az első két pontban leírt hozzáféréstípusokra, de különösen a materiális-fizikai hozzáférésre fektették a hangsúlyt. A hozzáférésnek egy ilyen leszűkített értelmezését van Dijk joggal vitatja, hiszen ha csak a fizikai hozzáférést tekintjük hozzáférésnek, akkor hamarosan úgymond „túl kell lépnünk a

hozzáférés kérdésén”, mert – különösen a fejlettebb országokban – előtérbe kerülnek az itt 3. és 4. pontban jelzett problémák. Ugyanakkor ez a négy problémakör szervesen összetartozik, hiszen bármely új technika elsajátítása azáltal fejeződik be, hogy már tudjuk célirányosan és kielégítő eredménnyel használni. Ez pedig mind a négy pontban leírt követelmények teljesülését tételezi fel (1. ábra).

1. táblázat

A digitális technológiákhoz való hozzáférés fogalmának belső tagolódása van Dijk szerint

1. *Motivációs hozzáférés* (azaz belső késztetés a digitális technológiák használatára).
2. *Materiális vagy fizikai hozzáférés* (számítógép és internet-hozzáférés birtoklása, vagy engedély ezek és a tartalmak használatára).
3. *Készségi hozzáférés* (azaz háromféle digitális készség birtoklása):
  - a) *operacionális*: a számítógépek és hálózati csatlakozások működtetésének készsége;
  - b) *információs*: a források elképesztő gazdagságából az információ megkeresésének, kiválasztásának, feldolgozásának és alkalmazásának készsége;
  - c) *stratégiai*: a készség, hogy társadalmi helyzetének a javítására valaki mindezt az információt stratégiaileg alkalmazza.
4. *Használati hozzáférés*: az alkalmazások (a programok) száma és változatossága, használati idő.

1. ábra A digitális technológiákhoz való hozzáférés ismétlődő szakaszainak van Dijk-féle kumulatív és rekurzív modellje

(Forrás: van Dijk, 2005. p. 22.)

Az 1. ábra jól érzékeltet két folyamatot: az egyik, hogy a hozzáférés különböző fokozatai egymásra épülnek, azaz nincs materiális hozzáférés motiváció nélkül, nem gyakorolhatjuk, fejleszthetjük készségeinket materiális hozzáférés nélkül, és készségek nélkül nem használhatjuk érdemben a hozzáférést. A másik összefüggés, hogy a folyamat minden új kommunikációs eszköz esetében előlről, azaz a motivációval újra kezdődik. Ha piacra kerül egy új eszköz, újra döntenünk kell: akarjuk-e ezt az új eszközt használni, vagy sem, a további fokozatok csak ezt követhetik.

Gondolatmenetünk nyomán érdemes megvizsgálni, vajon alkalmazható-e ez a modell a *kommunikációs megosztottság* (a digitális megosztottságnál időben és technológiákban jóval tágabb körű) *értelmezésére* is.

1.a) táblázat

A kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés fogalmának belső tagolódása (az 1. táblázat módosított változata)

-
1. *Motivációs hozzáférés*: belső készítés az egyes kommunikációs technológiák használatára.
  2. *Materiális vagy fizikai hozzáférés*: a kommunikációs eszköz és a megfelelő csatlakozás vagy vételi lehetőség birtoklása, vagy engedély ezek és a tartalmak használatára.
  3. *Készségi hozzáférés* – azaz háromféle kommunikációs készség birtoklása:
    - a) *operacionális*: a kommunikációs eszköz működtetésének készsége;
    - b) *információs*: az információ feldolgozásának és alkalmazásának (egy-egy eszközök esetében a megkeresésének, kiválasztásának is) készsége;
    - c) *stratégiai*: a készség, hogy valaki mindezt az információt stratégiailag alkalmazza társadalmi helyzetének a javítására.
  4. *Használati hozzáférés*: a használati idő mennyisége és (pl. napszak) megfelelősége, bizonyos esetekben az alkalmazások (a programok) száma és változatossága.
-

Amint látjuk, nem kellett nagy átalakítást végezni a táblázaton ahhoz, hogy a kategóriákat alkalmassá tegyük valamennyi kommunikációs eszközre – a távirótól és telefontól a rádió és televízió át a faxig, a mobiltelefonig és a hálózati számítógépig. Ugyanakkor nem mindegyik kategória lesz alkalmazható mindegyik kommunikációs eszköz esetében, tehát az eszközök között lesznek súlyponteltolódások.

Jelen tanulmányban elsődlegesen a *materiális hozzáférés* szempontjából vizsgáljuk a kommuni-

kációs eszközök magyarországi elterjedését – ennek alapvető oka, hogy a másik három (a motivációs, a készségi és a használati) hozzáférésről csak a közelmúltból vannak kutatási adataink, a vizsgált első száznegyven évből alig-alig.

A nem közömbös szféra

Mit jelent tulajdonképpen a *nyilvánosság*, a kommunikációról való gondolkodásunk egyik központi fogalma? A jelen tanulmányban az egész *virtuális teret* fogjuk „nyilvánosság” névvel illetni, tehát – bármilyen paradoxnak látszik is elsőre – a *nem nyilvános teret is a nyilvánosság részének tekintjük*. Ugyanígy, nemcsak a „köz” oldalát tekintjük a nyilvánosság részének, hanem a „magán” oldalt is. A „*nem nyilvános nyilvánosság*” tehát csak látszólag paradoxon. Megközelítésünk a modell használhatóságát nem rontja, sőt, ennek a furcsaságnak a kimondása még jobban érzékelteti a nyilvánosság fogalmának dinamizmusát: a társadalomban folyamatosan napirenden van a *köz* és a *magán*, valamint a *nyilvános* és a *nem nyilvános* határainak kijelölése és átrendezése.

Megállapíthatjuk továbbá: történelmi távlatban megfigyelhető az a tendencia, hogy a különféle információk státusa idővel a *nyilvános oldal felé tolódik el*. A személyes titkok ugyanis az érintett személy, majd (évtizedek, évszázadok során) érintett rokonai, barátai halálával elvesztik társadalmi védettségüket.

A nyilvánosság szférája tehát egy mozgalmas, érdekek és más tényezők által tagolt, többféle metszetben osztható-tagolható, időben változó virtuális társadalmi tér. Sz. M. Eisenstein, a nagy orosz filmrendező írt egyszer egy szép filmesztétikai tanulmányt „A nem közömbös természet” címen. Ennek analógiájára nevezzük a nyilvánosságot „nem közömbös szférának”.

Az általánosságban értelmezett, elvi nyilvánosság mindig konkrét alakzatokban, azaz *Keane* felosztása szerint mikro-, mezo- és makronyilvánosságokban jelenik meg.⁶ Eltérően azonban Keane-től, aki szerint csak kisebb-nagyobb résznyilvánosságok léteznek, mi értelmesnek látjuk a „teljes” nyilvánosságok fogalmait is értelmezni, akkor is, ha a teljes nyilvánosság (pl. totális, mindenkit elérő globális vagy nemzetállami nyilvánosság) a gyakorlatban nem valósítható meg. Mércéként azonban így is (sőt éppen ezért, egy ideál megjelenítéseként) alkalmazható egy-egy területen a „teljes nyilvánosság” fogalma.

Nyilvánosság és kommunikáció: a fizikai realitás kérdése

Az emberi kommunikáció valamennyi közvetlen és közvetített válfaja fizikai hordozókhoz köthető. Ezek a hordozók (fényhullám, hanghullám, rádióhullám, papír, film, mágneslemez, memóriacsip stb.) az információkat térben és időben „máshová” továbbítják. (Szigorúan véve *egyidejű* információ, amelyet az idő dimenziójában nem „máshová” továbbítunk, nem létezik. Amit egyidejűnek tekintünk, az olyan gyors, hogy köznapi szempontból egyidejűnek tekinthető, mint például egy fényjelzés.)

Azt tapasztaljuk, hogy ha egy hatalom a nyilvánosság *elvileg* definiálható szféráját korlátozni akarja, rendkívül *gyakorlati* intézkedéseket tesz. A pártállam például nem engedett át az államhatáron általa nem kívánatos tartalmakat hordozó szellemi termékeket, a rádióvétele zavaróállomásokkal igyekezett megghiúsítani, a telefon elterjedését nem pártolta, a „gyanús” személyek beszélgetéseit lehallgatta, a másoló- és sokszorosítógépeket engedélyhez kötötte, használatukat naplózta és ellenőrizte, a becsempésztett sokszorosítógépeket titkosszolgálati eszközökkel üldözte, és ha megtalálta, elkobozta, használóit büntette.

Vajon ez a kapcsolat a nyilvánosság és hordozói között csak ebben a negatív formában létezik? Ha valaki nem akar nyilvánosságot, akkor tiltja az eszközök használatát? Feltételezésünk szerint a kapcsolat a másik irányban is érvényes: akik a nyilvánosság kiterjesztéséért folytatnak politikai küzdelmet, nagyon gyakran a kommunikációs technológiák igénybevitelével teszik ezt, azaz illegális eszközöket alkalmaznak, és küzdenek ezen eszközök legalitásának megteremtéséért.

Minden kommunikációs eszköz a nyilvánosság kiterjesztését szolgálja. Egy telefonhívás „kétszemélyes nyilvánosságot” hoz létre – amelyet egy demokratikus országban védőn körülvesz a „nem nyilvánosságot” biztosító *privacy*. Máshogy hat a nyilvánosságra a távíró, mint a telefon, a rádió, mint a mozi, a televízió, mint az internet, de mindegyik hat rá, bonyolult társadalmi összefüggések keretei között.

Miért kulcskérdés az elterjedés tempója?

Castells 1996-ban úgy vélte, hogy „a komputer közvetítette kommunikáció nem általános médiuma a kommunikációnak”, mert „még nagyon hosz-

szú ideig az emberiség túlnyomó többségét kirekeszti a használatából”.⁷ Véleményünk szerint a helyzet súlyosabb. Az internet *annak ellenére és amellett* vált tíz év alatt a kommunikáció „általános médiumává”, hogy még mindig ki van rekesztve, vagy „csak” az *emberiség túlnyomó többsége kimarad a használatából*. Tehát a kirekesztettséget-kimaradást éppen az súlyosbítja, hogy mára a világháló már nem valami ezoterikus szórakozás, ahol tudósok üzengetnek egymásnak elefántcsont-tornyaikból. A világháló mára egyetemes levelezési eszközzé, tömegmédiummá, adatbázissá, fórummá, és még ki tudja mivé vált. Éppen ezért súlyos csapás, ha személyek vagy rétegek, osztályok, nemzetek kimaradnak belőle. Sőt, vegyük észre, hogy ma már biztos: a belátható jövőben a világháló fizikai értelemben elérhető lesz a teljes emberiség számára. Ez azonban nem oldja meg a digitális megosztottság kettős problémáját: a gazdasági korlátot, azaz hogy kiknek lesz anyagi erejük a számítógép és internetkapcsolat megfizetésére, és a tudásszakadék problémát: kinek lesz meg a tudása, készségi készlete a világháló célirányos, anyagi és szellemi jólétet növelő használatára?

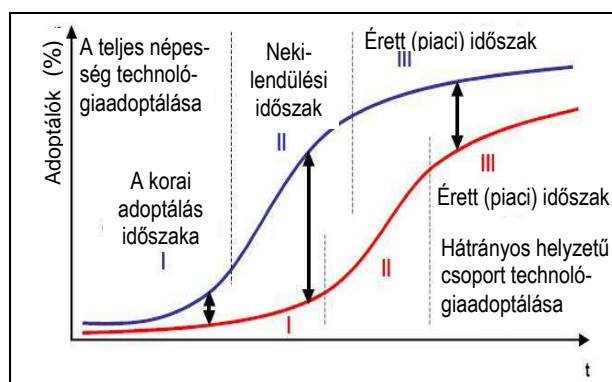
A fizikai (és a gazdasági) korlátokra, és főleg ezek hatásaira az egyes eszközök elterjedésében még részletesen kitérünk. Itt előlegezzük meg azt a megállapítást, hogy a (tájan értelmezett) kommunikációs megosztottság a belátható történelem minden korszakában a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerének súlyos összetevője volt. Amióta tudunk az írás létrejöttéről, azóta vannak ismereteink arról is, hogy az írás és az olvasás készségének birtoklása privilégium volt a történelem túlnyomó részében, és az írástudatlanság kérdésében ez a probléma napjainkig tovább él.

A XIX. század végén annyiban következett be elvi jelentőségű fordulat, hogy a telefontal megszületett az első olyan információ*továbbító* kommunikációs *technikai* eszköz, amely háztartási eszközzé is vált. A jóval korábbi távíró, mint tudjuk, más modell szerint működött. Bár a távíró a távíróhivatalokban nem ingyen, de általánosan hozzáférhetővé vált, soha nem merült fel komolyan, hogy magán-személyek is vegyenek távírókészüléket. Azáltal, hogy a telefontal megkezdődött a háztartások ellátása információ*továbbító* kommunikációs eszközökkel, új egyenlőtlenség keletkezett a társadalmi egyenlőtlenségek meglévő rendszerén belül.

Annak ellenére, hogy a kommunikációs eszközök imponáns ütemben terjedtek hazánkban is, az

egymás után megjelenő új kommunikációs eszközök az utóbbi bő száz évben mindig újra- és újratertették az éppen megszűnőfélben lévő, vagy legalábbis enyhülő kommunikációs egyenlőtlenségeket. (L. van Dijk rekurzív modelljét.) Ezek a „csúszó” egyenlőtlenségek tehát újratermelődtek az ellátottság technikai és gazdasági síkjain és a tudásszakadék terén is.

Mindezek a problémák jól leírhatók a Rogers-féle diffúzióelmélettel,⁸ illetve az annak alapján felépített, továbbfejlesztett modellekkel.⁹ Még szemléletesebb a Selhofer–Hüsing szerzőpáros ábrája (2. ábra).

2. ábra Korai és késői adoptálók diffúziós görbéjének összehasonlítása
(Forrás: Selhofer–Hüsing, i.m.)

Az ábrán két, egyszerre induló diffúziós folyamatot látunk: a felső görbe egy előnyös (korai adoptáló), az alsó egy hátrányos helyzetű (kései adoptáló) csoportra vonatkozik. Jól látható, hogy a két csoportbeli elterjedtség értéke elválik egymástól, a távolság (a digitális vagy általánosabban: kommunikációs megosztottság) közöttük jó ideig növekszik, és maximumát körülbelül a II. és a III. időperiódus határán éri el.

Fejlesszük tovább gondolatban ezt a modellt! Tételizzük fel, hogy a függőleges tengelyen az „új” technikát már alkalmazó emberek számát látjuk, a vízszintes tengelyen pedig az években mért, múltó időt. Fogadjuk el azt az előfeltevést is, hogy az új eszköz használata *előnyt jelent* a munkában, művelődésben, szórakozásban, párkeresésben, élet-szervezésben.

Ha évenként összeadjuk az új eszközt használó emberek (*S* görbe szerint növekvő) számát az előnyös helyzetű csoportban (felső görbe), akkor „ember x év” mértékességben megkapjuk az új

eszköz által nyújtott előny számszerűségét. (Matematikai értelemben ez a „görbe alatti területnek” felel meg.) Végezzük el ugyanezt a számítást a hátrányos helyzetű csoportra is (alsó görbe). Értelemszerűen lényegesen kisebb értéket kapunk, azaz annak a csoportnak a tagjai kevesebb „ember x év”-nyit tudják az új eszközt használni, előnyeiket élvezni.

A kommunikációs megosztottság mértékét tehát számszerűsíteni tudjuk: ez a két érték (a két görbe alatti egy-egy terület) különbsége lesz. Ennyi az adott időszakban a hátrányosabb helyzetű csoport vesztesége („ember x év”-ben) a kommunikációs megosztottság, az egyenlőtlenség miatt. Eljárásunk előnye, hogy nem bocsátkozik spekulációkba a veszteség forintban/euróban mérhető nagyságáról, hiszen erre nincs megbízható módszer. Mivel csak azt számszerűsítjük, ami valóban tudható és mérhető, a mérőszám alkalmas a csoportok közti előny-hátrány viszonyok számszerűsítésére.

Nem értünk tehát egyet azokkal a véleményekkel, amelyek bagatellizálják a kommunikációs eszközök használatában tapasztalható lemaradás társadalompolitikai jelentőségét. Igaz, hogy már „mindenkinek” lett rádiója és televíziója. De az *eltelt idő alatt a lassabban adoptáló csoportok a fenti módon számszerűsíthető*, „ember x év”-ben mérhető hátrányt *halmoztak fel*. Ez a hátrány természetesen megjelenik a termelésben, tanulásban, szórakozásban is.

Ráadásul a kommunikációs hiány mint társadalmi hátrány nem szűnt meg – van-e vajon a rádió és a tévé után most számítógépe, internet-hozzáférése „mindenkinek”, és tud-e vele valamihez kezdeni, akinek végre meglett?! Tehát nem szűnik meg, hanem újratermelődik annak a kérdésnek az aktualitása, miként lehet az újabb és újabb kommunikációs eszközökkel kapcsolatos társadalmi egyenlőtlenségeket tompítani.

A nyilvánosság mint értékfogalom

A társadalmi nyilvánosság fogalma nyitott mind a leíró, mind az értékeltű értelmezés irányába. Tegyük kísérletet annak megfogalmazására, hogy a XXI. század elején mit tekintünk a nyilvánosságfogalom értékdimenziójának! Milyen legyen tehát a magyar nyilvánosság, mint a világ számos mezo nyilvánosságának egyike?

- Befogadói szempontból: a tartalom legyen a társadalom minden (felnőtt?) tagja számára elfo-

gadható mértékű fáradsággal, időráfordítással és költséggel technikailag elérhető.

- Legyen jól működő tároló és visszakereső (archív) funkciója.
- Adjon teret a társadalom minden (erre igényt tartó) tagja számára a politikai, gazdasági, kulturális önkifejezésre, érdekeinek és nézeteinek saját maga által történő, közvetlen megjelenítésére.
- Nyújtson teret a társadalom törvényes szervezeteinek önkifejezésére.
- Biztosítson professzionális kommunikációs mechanizmusokat a „sajtó” (nyomtatott, rádió, televízió, internet stb.) által. E sajtó szabadságának legyenek jogi garanciái, beleértve a tájékoztatási monopóliumok kialakulása (mint a nyilvánosság veszélyes beszűkülése) elleni védelmet is.
- Működjenek benne résznyilvánosságok, azaz például a mezoszintű magyar nyilvánosságon belül területi, érdek-, illetve érdeklődési alapon szerveződő mikronyilvánosságok, ezek alkossanak hálózatot, és jelenjenek meg fontosságuknak megfelelő módon és mértékben a magasabb szintű (mezo-) nyilvánosságban.
- Legyen nyitott a makro-, más mezo- és a mikro nyilvánosságok hálózata felé. Biztosítsa azokat a válogató mechanizmusokat, amelyekkel más nyilvánosságokból információkat átemel és megjelenít. Legyen képes arra, hogy a saját információit eljuttassa a világ más nyilvánosságainak, és legyen nyitott a világ más nyilvánosságaitól érkező jó szándékú megismerési törekvésekre.

Mindezekből következik, hogy az ideális nyilvánosságnak politikai, gazdasági, kulturális, műszaki és jogi feltételei vannak.

Ha egyetlen szóba kellene sűríteni az ideális nyilvánosság legfontosabb tulajdonságait, ez a szó az *átláthatóság*, a *transzparencia* lenne. Az átláthatóság teremti meg a tágran értelmezett *társadalmi láthatóságot*.¹⁰ Megvalósulása egyáltalán nem magától értetődő, hiszen a hatalmilag tagolt társadalmakban számos érdekléssel ütközik. Társadalmilag elfogadott, hogy a transzparencia ne terjedjen ki a magánszférára, ideértve az üzleti titkot és az intim szférát, a privacyt. Az azonban már vitatott, hogy hol húzódjanak a nyilvánosság határai a konkrét esetekben.

A jelen tanulmányban az átláthatóságot a fentiekkel összefüggő, szűkebb értelemben is kifejezetten értéknek tekintjük. Fontos számunkra, hogy a *kommunikációs technológiák önmaguk is legyenek átláthatók*, azaz ne akadályt, hanem készségeket

közvetítést jelentsenek a használóknak. Az eszközöknek ez a transzparenciája egyaránt jelenti *földrajzi elérhetőségüket* (azaz hogy a használathoz helyben álljanak rendelkezésre), *gazdasági-anyagi elérhetőségüket* (azaz hogy áruk széles használói rétegeknek megfizethető legyen) és *használóbarát jellegüket* (azaz hogy használatuk ne jelentsen nehézséget semelyik társadalmi réteg számára sem). Az átláthatóság fogalmának ez az értelmezése – az értékdimenzió előtérbe helyezésével – a tanulmányban használt hozzáférés-fogalom magasabb szintre emelését jelenti.

A társadalmi egyenlőség és a kommunikációs eszközök

Minden hálózati eszközbe (út, vasút, távíró, telefon, hogy csak a száz éve is létezőket említsük) be van építve a *területi egyenlőtlenség*, vagy legalábbis a területi elterjedés jelentős fáziskésése. Az út, a vasút és a távíró hiánya, mint a földrajzi helyzetből adódó hátrány, egyformán sújtotta egy község vagy város jómódú és szegényebb polgárait, bár a jómódúaknak nagyobb lehetőségük volt helyettesítő megoldások megtalálására. Azáltal, hogy a telefon magáncikk lesz, és bekerül a háztartásokba, a földrajzi fekvés mellé odakerül a *vagyoni különbség* is, *mint a kommunikációs egyenlőtlenség okozója*. Hiába van a városunkban, a kerületünkben, akár az általunk lakott bérházban is bevezetve a telefon, ha a mi háztartásunk nem engedheti meg magának a használat anyagi terheit. A telefon nélküliek gondját enyhíti, ha az országnak jól kiépített nyilvános telefonhálózata van, de be kell látnunk, hogy aki csak nyilvános fülkéből tud telefonálni, a telefonos életforma előnyeinek csak kis részét élvezzi.

Van-e, volt-e Magyarországon „valóságos társadalmi egyenlőség” a tömegkommunikációs eszközökhez való (befogadói) hozzáférésben, vagy a különbségek társadalmilag meghatározottak voltak, és összefüggő rendszert alkottak más egyenlőtlenségekkel?

Kicsit másképpen téve fel a kérdést: vajon az elektronikus tömegkommunikációs eszközök (1925 óta a rádió, 1957 óta a televízió, és kb. 1995 óta az internet) csökkentették-e Magyarországon a társadalmi egyenlőtlenségeket (ahogy azt számos politikus és gondolkodó hirdette), vagy hozzájárultak az egyenlőtlenségek rendszerének fennmaradásához, netán növelték azokat?

A társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség problémájának kérdését az elektronikus tömegkommunikáció esetében két fő dimenzióban érdemes vizsgálni. Nyilvánvalóan meghatározó az *ellátottsági* dimenzió (a *van Dijk*-i modellben a materiális, fizikai hozzáférés): kinek milyen készüléke van, mihez fér hozzá. A hatvanas évek közepe óta Magyarországon erről konkrét szociológiai kutatások is folynak, melyek egy részében a szerző is részt vett. A korábbi időszakról a statisztikák adnak képet.

A másik hozzáférési dimenzió a *használat* dimenziója, azaz hogy akinek már van készüléke, mihez kezd vele: milyen tartalmakat „fogyaszt”, mit fog fel belőlük, milyen hatással vannak rá ezek a látottak-hallottak. (A használat – megértés – hatás kérdéseire néhány gondolat erejéig később térünk ki.) A két dimenzió összefügg egymással: a készülék-használatban is megnyilvánuló alapvető beállítottságok kihatnak arra, hogy valaki a továbbiakban milyen (esetleg újfajta) kommunikációs eszköz beszerzésére szán pénzt és erőfeszítést. A hozzáférés két további dimenziójáról, a motivációról és a készségről ebben az összefüggésben most nem esik szó.

A kommunikációs eszközök mint indikátorok

Eldöntendő kérdés, hogy a többféle elektronikus kommunikációs eszköz közül melyeket válasszuk ki kérdésfeltevésünk, vagyis az egyenlőség és a nyilvánosság szempontjából az indikátor szerepére; melyek azok, amelyeknek terjedési folyamatai alkalmasak arra, hogy társadalmi problémák meglétét vagy meg nem létét indikálják.

Témánk szempontjából érdemes a kommunikációs eszközöket (az általuk kínált funkciók alapján) egyrészt *radikálisan új* és *nem radikálisan új*, másrészt pedig *általános használatú* és *nem általános használatú* eszközökre felosztani.

A „radikális újdonság” fogalmát itt hangsúlyozottan nem műszaki, hanem használati, ha úgy tetszik: médiaszociológiai szempontból alkalmazzuk. Nyilvánvaló, hogy a digitális műholdas televíziózás radikális műszaki váltást jelent az analóg műholdas technológiához képest. A néző szempontjából azonban ez egyelőre nem jelent lényegi különbséget. Nem zárhatjuk ki, hogy a jövőben a digitális technológia révén alapvetően megváltoznak a műholdas televíziózás használati szokásai (pl. a

járulékos információk, vagy a programválaszték jelentős növekedése miatt), ez azonban egyelőre nem következett be.¹¹ A nem általános használat többnyire arra utal, hogy az illető kommunikációs eszközt főleg a céges, termelő szférában alkalmazták, vagy elterjedése (egyelőre?) csak kisebb piaci zugokra (*niche*) korlátozódik. Érdekes külön eset a távíróé, amely sohasem vált személyes tulajdonú közlési eszközzé, és amelyet az emberek általánosan használtak, de csak kivételes alkalmakkor.

Az utóbbi másfél száz év információtovábbító kommunikációs eszközeinek javasolt felosztását a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat

Kommunikációs eszközök a használat és az újdonság szerint

(A XIX. század közepétől napjainkig, csak az információ továbbítására szolgáló eszközök)

		Radikális újdonság	
		igen	nem
Általános használatú	igen	Telefon Telefonhírmondó Hanglemez Rádió Televízió Magnetofon Hordozható rádió Hordozható magnó Videomagnó (kazettás) Műholdas televízió Kábeltelevízió E-mail Webböngésző Mobiltelefon és SMS DVD	Mikrobarázdas lemez, CD Sztereo rádió Színes televízió Sztereo magnetofon Digitális műholdas tévé Közösségi antenna
	nem	Távíró Fax Személyhívó CD-ROM Intranethálózat Mobilinternet	Hordozható televízió Telex Színes fax Céges belső levelező-rendszer GPRS, EDGE

Indikátornak főleg az *általános használatú*, *radikális* újdonságok alkalmasak. Ezek a kommunikációs eszközök azok, amelyek lényegesen kiszélesítik, netán meghatározzák az emberek kommunikációs lehetőségeit, és ennyiben a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerek fontos összetevőivé válhatnak.

4. táblázat

Egyes „radikális újdonság” jellegű kommunikációs eszközök elterjedési ideje Magyarországon (becslések)
(A XIX. század közepétől napjainkig)

	Hazai bevezetés	Maximális elterjedtség	%
Telefon (vonalas)	1881	3063 ezer egyéni előfizető (2000)	kb. 80 %
Telefonhírmondó	1893	9 ezer előfizető (1930)	
Lemezjátszó*	1900 körül		29% (2002)
Rádió	1925	kb. 60 év alatt	közel 100%
Televízió	1957	kb. 30 év alatt	közel 100%
Magnetofon (asztali)*	1955		29% (2002)
Hordozható rádió	1960 körül		88% (1984)
Hordozható magnó	1968 körül	kb. 25 év	
Videomagnó (kazettás)	1980 körül		49% (2002)
Műholdas televízió	??	még terjedőben	
Kábeltelevízió	1985 után	még terjedőben	
E-mail	1990 körül	még terjedőben	
Webböngésző	1995 körül	még terjedőben	90% fölött
Mobiltelefon (GSM) és SMS	1993	kb. 10–12 év	
Számítógépes játékok	1980 után	korosztályi	
DVD	2000 körül	még terjedőben	

* Napjainkban együtt, HIFI vagy Music Center néven

Egy lehetséges ellenvetésről

Bárki mondhatná a következőket: nos, rendben van, itt vannak ezek az „általános használatú (vagy váló), radikális újdonságok”. Miért kell az elterjedésükből ilyen nagy ügyet csinálni, hiszen előbb-utóbb mindegyik elérkezik abba a stádiumba, amikor már csak az nem veszi őket igénybe, aki ténylegesen nem akarja (mivel mindenkinek módja van igénybe venni)? Válaszunkban (4. táblázat) rámutathatunk, hogy az elterjedés időskálája igencsak széthúzódik, magyar viszonyok között tíz évtől akár száznál is több évre.

A 4. táblázatban azt látjuk, hogy a leggyorsabb terjedést a mobiltelefon produkálta, de még ez esetben is 10–12 évig tartott, míg elérték, hogy az eszköz általános használatúvá vált, azaz a lakosságot sem anyagi, sem más (pl. földrajzi, hozzáférhetőségi) tényező nem tartja vissza az igénybevételtől.

Általánosnak azt mondhatjuk, hogy az elmúlt évszázadban *egy-két emberöltő kellett ahhoz, hogy egy-egy nagy jelentőségű, radikálisan új kommunikációs (vagy tömegkommunikációs) eszköz elterjedjen*. Azt is megfigyelhettük, hogy tipikusan még be sem fejeződött a hátrányos helyzetű rétegekben egy-egy kommunikációs eszköz elterjedése, amikor már megjelent egy másik új, fontos eszköz,

és mintegy újratermelte az éppen megszűnőben lévő kommunikációs egyenlőtlenséget.

Jegyzetek és hivatkozások

- ¹ A szigorú műszaki szóhasználat szerint a távíró és a korai telefon elektromos eszközök, míg elektronikus eszközöknek az elektroncsővel, tranzisztorttal, integrált áramkörökkel működő készülékeket nevezik. A jelen tanulmányban az egyszerűség kedvéért összefoglaló jelzőként az *elektronikust* használjuk.
- ² Ferge (1969), p. 30.
- ³ Gunkel (2003), p. 3. US Department of Commerce's National Telecommunications and Information Administration (NTIA, 1999). (Kormányzati jelentés.)
- ⁴ van Dijk (2005)
- ⁵ i.m. p. 21.
- ⁶ Keane (2000), p. 77–84.
- ⁷ Castells (1996), p. 358.
- ⁸ Rogers (1995, 1962). Ismertetését I. Dessewffy–Galác: „A dolgok új rendje”. Technológiai diffúzió és társadalmi változás. = Z. Karvalics–Dessewffy, 2003.
- ⁹ Norris (2001). Idézi Dányi–Altorjai = Z. Karvalics–Dessewffy, 2003, valamint Selhofer–Hüsing, 2002. Idézi Galác–Molnár = Z. Karvalics–Dessewffy, 2003.
- ¹⁰ Vö. Angelusz (2000)
- ¹¹ Érdemes a fentieket összevetni Geoffrey A. Moore gondolataival, aki „Crossing the Chasm” (Átkelni a szakadékon) című, a csúcstechnológiájú fogyasztási

cikkek marketingjével foglalkozó híres könyvében a „continuous innovations” és „discontinuous innovations” fogalmakat használja. „Kiderül, hogy a technológia átvételével (adoption) kapcsolatos beállítódásunk akkor válik fontossá – legalábbis a marketing értelmében –, valahányszor olyan termékekkel kerülünk szembe, amelyek vagy azt követelik tőlünk, hogy változtassuk meg jelenlegi magatartásunkat, vagy azt, hogy módosítsunk más termékeket vagy szolgáltatásokat, amelyekre támaszkodunk. Tudományos értelemben az ilyen változás-érzékeny termékeket »a folytonosságot megtörő újításoknak« nevezzük. Ezzel szemben a »folytonos újítások« kifejezés a termékek olyan szokásos megújítására (upgrade) utal, amely nem követel tőlünk magatartásváltozást.” (Moore, 1999, p. 10.) Moore példái a folytonos újításokra: egy ízesebb fogkrém, egy kisebb fogyasztású autó, egy gyorsabb számítógép, egy élesebb képű tévékészülék. A folytonosságot megtörő újításokra példának a nagyfelbontású tévét (HDTV) hozza, melyhez új műsorforrások kellene, egy új operációs rendszert a számítógépre, amelyhez új programokra van szükség, egy villanymeghajtású autót – mindezekhez új infrastruktúra kell, és változtatnunk kell (használati) magatartásunkon. Moore még hozzáteszi, hogy míg a többi iparágban csak húzódozva és ritkán vezetnek be a folytonosságot megtörő újításokat, a csúcstechnológiai iparágakban rutinszerűen és az alvjárók biztonságával teszik ezt. (Uo., p. 11.)

Irodalom

- ANGELUSZ Róbert: A láthatóság görbe tükrei. Budapest, Új mandátum. 2000. 307 p.
- CASTELLS, Manuel: The Information Age: Economy, Society, and Culture. I-III. Oxford, 1996–1998.
- DESSEWFFY Tibor–FÁBIÁN Zoltán–Z. KARVALICS László: Internet.hu: a magyar társadalom digitális gyorsfényképe. Budapest, Gondolat Infonia Alapítvány, 2005.
- FERGE Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969. 346 p.
- GUNKEL, David J.: Second thoughts: toward a critique of the digital divide. = *New Media & Society*, 5. köt. 4. sz. 2003. p. 499–522. <http://www.gunkelweb.com> [2006. szept. 19.]
- HACKER, Kenneth L.–van DIJK, Jan: Digital Democracy: Issues of Theory and Practice. London, Sage Publ., 2000.
- KEANE, John: Structural Transformations of the Public Sphere. = *Digital Democracy: Issues of Theory and Practice*. Eds. Hacker, Kenneth–van Dijk, Jan. Sage Publ., 2000. p. 70–89. Első megjelenés = *The Communication Review*, 1. köt. 1. sz. 1995. p. 1–22.
- NORRIS, Pippa: Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies. New York, Cambridge University Press, 2001.
- ROGERS, Everett M.: Diffusion of Innovations. New York, The Free Press, 1995. (Első kiadás: 1962)
- SELHOFER, Hannes–HÜSING, Tobias: The digital divide index: a measure of social inequalities in the adoption of ICT. 2002. www.empirica.biz [2005. aug. 8.]
- van DIJK, Jan: The Deepening Divide: Inequality in the Information Society. London [etc.], Sage Publ., 2005. 248 p.
- WILSON, Ernest J. III.: Closing the Digital Divide: An Initial Review. Washington, Internet Policy Institute, 1999.
<http://internetpolicy.org/briefing/ernestwilson0700.html> [Letöltve a www.archive.org-ból 2005. aug. 10.]
- Z. KARVALICS László, DESSEWFFY Tibor (szerk.): Internet.hu – A magyar társadalom digitális gyorsfényképe. Budapest, 2003. 284 p.

Beérkezett: 2006. VIII. 30-án.

Szekfű András

kommunikációkutató, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Zsigmond Király Főiskola oktatója.
E-mail: andras@szekfu.hu